

Sissejuhatavat huumorist ja rahvanaljast: ained, mõisted, teooriad

Arvo Krikmann

Ilmunud veidi muudetult ajakirjas "Keel ja Kirjandus" 2002, nr 12, 833–847

Selle kirjutisega loodab autor alustada "Keeles ja Kirjanduses" rahvanaljaste teemalist artiklisarja. Need kirjutised ei vormista aastakümnete pikkuste süvauuringute vilju, vaid on üsna pinnalised ja deskriptivistlikud ning tuginevad parameediku või velskri tasemel teadmistele naljaainete kohta, mis saadud esiteks Eduard Laugastele kirjutatud naljanditeemalistest õppetöödest 1960ndate aastate alul, paari aasta pikkusest arhiivipraktikast Kirjandusmuuseumis ning hilisemast täiendõppest aastail 1994–2002, mil olen pidanud lugema rahvahuumori erikursust Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli juures. Toon siiski mõned seigad, mis püüavad olla selle mõõndavasti avantüristliku ettevõtmise õigustuseks või põhjenduseks:

1. Pärast Loreida Raudsepa punktuaalset ja väärtuslikku kiriku- ja pastorinaljandite registrit (1969), eesti naljatrükiste historiograafiat (1983) ning mitmeid heauskselt marksistlikus vaimus kirjutatud uurimusi, eriti naljanditüübi AT 1791 ("Kas on ka rasvane?") kohta (1976) pole eesti vanema rahvanaljandi kohta avaldatud üldse mitte mingeid kirjutisi ja sellest puudub tänini igasugune kokkuvõtlikum ja ümaram ülevaade. Ka meie kaasaegse rahvahuumori kohta võib nimetada ainult üksikuid suleproove Kirjandusmuuseumi noorema põlvkonna uurijatelt Mare Kaldalt (1995), Kadi Sarvelt (1995; 1996; 1997a–c; 1998), Astrid Tuisult (1995; 1997) ja Liisi Joonelt (2002).

2. Teisalt on empiirilise aine hulk eesti kaasaegse nalja kohta kümnekonna viimase aasta jooksul plahvatuslikult suurenenud. Nõukogude ajal oli kaasaegse rahvanalja uurimine praktiliselt võimatu ja selle arhiiviline talletaminegi ohtlikult problemaatiline, sest see nali oli valdavalt poliitiline. Sellest hoolimata kogusid mitmed inimesed nõukogude nalju n-õ sahtlisse – Jüri Viikberg näiteks mitme tüsedrahiiviköite jagu, mille põhjal ta hiljem avaldas oma suurepärase "Anekdoodiraamatu" (1997). Pärast sotsialismileeri kokkuvarisemist oli võimalik arhiveerida ja uurijale kättesaadavaks teha mitmed seni pörandaalused korjandused. 1992. a. korraldatud koolipärimuse kogumise võistlus tõi ERA arhiivi ka suure hulga koolilaste poolt kirja pandud anekdoodiainest. Kümnekonna viimase aasta jooksul on avaldatud otse loendamatul hulgal Eino Baskini, Valdo Jahilo, Ivar Kallioni, Guinnessi rekordimaniku Erkki Kõlu, Peeter Tulviste jt poolt koostatud anekdoodiraamatuid ja -buklette, lisaks teiste rahvaste naljade tõlkeid. Samasugune anekdoodibuum vallandus enamikus teistes postsotsialistlikes maades. Arhiividele ja kogumikele on lisandunud uus hiiglaslik naljamaardla – internet. Selle globaalsest kogumahust pole kellelgi ülevaadet, kuid ka Eesti saitides leiduv naljaaines on juba päris kogukas. Nn dünaamilistest, pidevalt juurdekasvavatest korpustest on seni suuremad vist Sünerkomi "Meie Naljaraamat" ja viimastel aastatel uudisteagentuuri "DELFI" naljakogu, samuti mõnede *online*-ajalehtede varud.

3. Sihtasutuse Eesti Teadusfond rahalisel toel oli võimalik 2001. aastal käivitada 4-aastane grandiprojekt "Eesti kaasaegne rahvahuumor" (tunnusnumber 4935). Selle raames on Kirjandusmuuseumi arhiveeritud enamik Eesti netiainetest ja Liisi Joon on neist vormistanud andmebaasi, mis sisaldab hetkel ligi 40 000 teksti ja kasvab pidevalt. Rein Saukas on tüpoloogiliselt korrastanud Rudolf Põldmäe poolt 1930ndate aastate lõpupoolel rajatud vanemate naljandite kartoteegi ja asunud välja selgitama selles leiduvaid väljajätteid, et need siis likvideerida. Seeläbi on eesti uuema kui ka vanema rahvanalja uurimise võimalused jõudsalt paranemas ja allakirjutanu kasutab meeldivat võimalust, et tänada Eesti Teadusfondi meie projektile antud toetuse eest. Käesolevat kirjutist tuleb samuti käsitada selle grandiprojekti ühe väljundina.

Samuti tahan avaldada siiraimat tänu prof. Seppo Knuutilale Joensuu Ülikoolist, kes on saatnud mulle terve kuhja huumoriteoreetilist kirjandust sellal, kui mu majanduslik seisund ei võimaldanud seda ise hankida, ja andnud mulle neil teemadel rohkeid tahedaid ja muhedaid konsultatsioone.

Ainepaabel

Naljand on kitsam mõiste kui folkloorne nali. Folkloorne nali on kitsam mõiste kui nali või huumor üldse. Nali ja huumor on kitsamad mõisted kui naer. See on muidugi ainult üks radiaalne läbilõige naljaga seotud ainekude sasipuntrast. Sellest on võimalik läbi sõita veel mitmes muus lõikes, mis läbi ilusti üksteisesse sahteldatud ainemullid hakkavad kõikvõimalikel viisidel põimuma, lõikuma ja mitmemõõtmelisi ühisosi ilmutama. Toome paar näidet sellistest lõigetest.

Mittenaline naer ja mittenaerdav nali

Naer on ühest küljest laiem kui nali: on olemas nt. “närvinaerud” – hüsteeriline naer, kõdinaer, naerugaasi-naer, naer, mida kutsutakse esile teatud ajupiirkondade elektrilise ärritamisega. Inimene võib naerda ka lihtsalt rõõmust, elujõudude küllusest või rituaalsetel põhjustel – Vladimir Propil (1976) on need kolm toodud välja eraldi naeruliikidena. Naer kui viisakusnaer või “kaameranaer” kuuluvad lihtsalt etiketti.

Koomiline võib puutuda kokku oma vastandi, traagilisega. Kõik on kuskil kohanud klišeed “nukravõitu huumor”. Harald Høffding (1916) arvab, et tõelise, esteetilist järku nn kõrge huumori proovikiviks ongi tõsidus ja kannatused.

Naljalt on muidki lüüse mittenaerdavasse maailma. Karikatuur võib panna laginal naerma, aga mõnikümne aastat tagasi viljeldi Eestis täiesti kavatsuslikult rafineeritud peitepildilist karikatuuri, ja karikatuuri naerutu videvikutsoon on grotesk (meenutagem Goya või Viiralti jubedusttekitavaid taieeid). Nalja ja retoorika piiril paikneb mitmesuguseid absurdilist elementi kätkevaid nähtusi, nagu kalambuuri, paradoks, oksüümoron. Kuskil sessamas ringkonnas hõljuvad ka ironia ja vaimukus.

Folkloorne ja kirjanduslik nali

Kaasaegse inimese jaoks prototüüpne nali on nähtavasti suust suhu (või tänapäeval ka saidist saidi) leviv folkloorne anekdoot. Kuid selle kõrval on lugematu hulk kirjanduslikke humoreske, burleske, satiirilisi romaane, parodeerivaid luuletusi jm. Enamik kirjandusklassikuid on sel või teisel määral viljelenud ka huumorit, mõnede kirjanike (nt. Mark Twaini või Karel Čapeki) looming on valdavalt humoristliku suunilusega. Ajaloolises plaanis on folkloori ja autoriloomingu piir väga tihti tinglik. Piir Ida kirjanduste ja folkloori vahel on tinglik tervenisti. Ka Euroopas on Giovanni Boccaccio “Dekameron” (1351), suur osa Saksa 15.–16. saj. nn linnakirjanduse ainetest, nt. Hans Sachs (1494–1576) loomingust, Rudolf Erich Raspe (1786) ja Gottfried August Bürgeri (1786–1788) Münchhauseni-raamatud, G. O. Marbachi rahvaraamat kilplastest (1838) ja sellele toetuv Fr. R. Kreutzwaldi teos “Kilplaste imevõrklikud, väga kentsakad, maailmas kuulmata ja tänini veel üleskirjutamata jutud ja teod” (1857), Charles de Costeri “Legend Ulenspiegelist” (1868) jpt. kasutanud ühelt poolt folkloorseid naljamotiive ja teisalt ise võimendanud folkloorset naljatradiitsiooni.

Mitme viimase sajandi jooksul on paljude rahvaste ajalehed ja -kirjad ning kalendrid avaldanud oma sabades tohtu hulga mitmesuguseid lühinalju, mille autorsus / folkloorsus on tänini välja selgitamata, igatahes on aga kindel see, et paljud neist on oma kaante vahelt siirdunud ka suulisse rahvatraditsiooni.

Nüüdsel netiajastul ei ole võimalik määratleda paljude nähtuste folkloorsust klassikalise folklooristliku tunnuse “levib suuliselt” kaudu. Nii nagu nn albumisalmid kvalifitseeritakse folklooriks lihtsalt seetõttu, et loeti väärt olevat kopeerida neid salmikust salmikusse, nii võib ilmselt ka netinalju pidada folklooriks, kui neid viitsitakse kopeerida saidist saidi. Kirjaliku kõnevõime teke on sundinud folkloori mõistet mitmes plaanis teisenema.

Narratiivne ja mittenarratiivne rahvanali

Sõnaline rahvanali on valdavalt jutuvormiline, olgu jutt siis lühike või pikk. Arhailise regilaulu kohta on tihti raske öelda, mis on siin ette nähtud naljakas olema ja mis mitte. Siiski võib ka regilaulus osutada kohti, mis selgesti lausa elavad absurdinalja varal (nt laulutüüp “Imed”: ...*kaksi naista kakkelesid, / Annel oli hari, Kaiel kooku, / Leenul leemekulbikene, / Maiel margapuu õlalla. / Kerilauad keedid leenta, / siga sõtkus taigenida, / lamma läks laudile munele*). Vist kõigi rahvaste

lastelauludes aga on absurd läbivaks tunnusjooneks. See on paradoksaalne, sest arengupsühholoogid on üksmeelsed väitma, et lapse kognitiivsed võimed arenevad lõplikult välja alles kuskil keskmistes teismetes ja naljade mõistmine on sellel arenguteel pea viimane proovikivi; teisalt teavad kõik, kes lastega kokku puutunud, et lapsed nadivad absurdi nii, nagu ei keegi muu. Ka uuem laulutraditsioon on tootnud hulgaliselt nn lorilaule või mitmesuguseid paroodiaid.

Võrdlustes jm kõnekäändudes, fraseologismides ja slängiväljendites kuulub naljategemine samuti otse žanriliste põhifunktsioonide hulka (*Edeneb nagu koeral sibulasöömine; Rinnad laiali nagu hiireimetajal; Õpeta nagu oma last leede sitale*).

Narratiivse ja mitternarratiivse nalja raja ise on mõnedes kohtades ülimalt tinglik.

Põhja-Euroopas (eriti Briti saartel, Skandinaavias, Soomes, Põhja-Saksamaal) on levinud juttude ja ütluste piirialale kuuluv tunnuslikult koomiline monoloogiline lühivorm, mida nimetatakse vellerismiks¹ (*Eks me näe, ütles pime ja jooksis peaga vastu posti; Mida kõike inimesed raha eest valmis ei tee, ütles vanamutt, kui neegrit nägi; Soe käepigistus, ütles kalkun, kui kanapoja laiaks astus*).

Eriti Ida rahvastel on tuntud narratiivsed, harilikult dialoogilised lühivormid, mida uurijad on nende didaktilise laadi tõttu lugenud vanasõnadeks (vt. nt. Taylor 1931, 156–159; Leino 1969). Enamik neid lühinarratiive kuulub ühtaegu ka naljade hulka (*Kaamelilt küsiti: “Miks su kael on kõver?” Vastas: “Aga ütle, mis mul on sirge?”; Hundile loeti issameiet, ta ütles: “Tee ruttu, kari läheb eemale!”*).

Mitmesugused muudki küsimus-vastus-vormilised naljad paiknevad narratiivi ja mitternarratiivi puutealal.

Naljade hulka liigitatakse ka keerdküsimused (sm. *kompakysymykset*, ingl. *conundrums*), mida eesti arhiivipraktikas on peetud teisalt mõistatuste allžanriks ning mis tavatsevad jaguneda sarjadeks, nagu praegu moesolev blondiini-sari (*Miks käib blondiin duši all edasi-tagasi? – Sest šampoonipudelile on kirjutatud: Wash and go*), meil vähepopulaarne, kuid Ameerikas nähtavasti ülipopulaarne neegri-sari, neist varasem elevanti-sari (*Kuidas panna elevanti külmkappi? – Kolme võituga: kapiuks lahti, elevant sisse, üks tagasi kinni*). Valimiku eesti koolilaste uuemaid keerdküsimusi on avaldanud Piret Voolaid (1998).

Omaaegses Nõukogude Liidus tunti kõikjal Armeenia raadio sarja, millest on rohkesti näiteid ka Jüri Viikbergi raamatus (1997). See on huvitav topelt-dialoogivorm: justkui lühinarratiiv ja keerdküsimus ülestikku, ja enamik siinseid üksusi suudabki tradeerida ka tavaliste keerdküsimustena ilma Armeenia raadiole viitamata. Põhiosa siia kuuluvast ainekist oli üleliidulise levikuga kaup, kuid järgnev näide on kindlasti Eestist pärit: *Armeenia raadiolt küsitakse: “Millest tekkis Kuuba kriis?”* [1962. a. sügisel] *Armeenia raadio vastas: “See kutsuti esile kunstlikult, et tõmmata kõrvale tähelepanu Endla tänava viadukti mittevalmimiselt.”*

Naljad võivad läheneda ka vanasõnadele. Vanasõnad on tihti korrapärased paralleelstik-sümmeetrilise struktuuriga vastandused või jaded, ja ka naljad tavatsevad kududa ainetest, milles pole mingit sisulist korrapära, ka mitmesuguseid üldistav-aforistlikke mustreid, mis kindlasti ei vasta enam jutustava teksti tunnustele. Saksa retoorikas on ajalooliselt eksisteerinud eriline nn priaameli-vorm ja saksa vanasõnades on tänini tohutus kogustes *zwei Dinge, drei Dinge* ja *vier Dinge* -vormelitega üksusi. Ka folkloorseis naljades on kolmarvule üles ehitatud nii narratiivseid vorme (nagu üldtuntud nn kolme rahva lood) kui ka mitternarratiivseid vormeleid. Vormel *Kolmele asjale peab alati teed andma: heinakoormale, palgikelgule ja vanatüdrukule* on liigitatud vanasõnade hulka, vormelit *Nõukogude korra kolm ajaloolist võitu: vähevõitu, kallivõitu ja sitavõitu* aga tahaks kangesti pidada poliitiliseks anekdoodiks.

Netinaljades on uueks nähtuseks mitmesugused koomilised loendid, paroodiad, vahel üpris pikadki dialoogid, “koodeksid”, “käsiraamatud” jms, mis liiguvad saidist saiti ja mida tõlgitakse – mõnesid suurema, teisi vähema eduga – keelest keelde, näiteks järgmised: Peldikukasutajate temperamenditüpoloogia; Teoreem jõuluvana olematusest; Bill Gates’i arvamused autotööstusest; Mitmed pirnid Gates’i enda ja Microsofti pihta; Murphy seaduste täiendused; Juhised, kuidas rannas igavust peletada; Sita täielik tüpoloogia; Naine 1.0 installeerimisreeglid; Mitmed arvutiprogrammide paroodiad; Hiina käibeväljendid; Arvutiõpe ja autoremondi-õpe telefoni teel; Terroristi käsiraamat; Ütlused, mida ei tahaks opi ajal arsti suust kuulda; Neti-narkomaania

sümptomid; Puhkuselt tulija kohtlemise eeskirjad jpt.

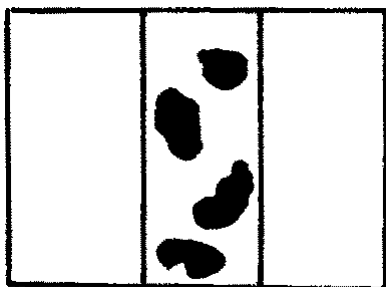
Definitsioonijärgselt naljakad on samuti metateesil põhinevad vahetatud silpidega vm häälikujärjenditega vormelid (ingl. *spoonerisms*²), nt “Tõe ja õiguse” III köites (*Ramilda-Rimalda, Miralda-Marilda, Diralda-Darilma*), mida folkloor kasutab põhiliselt kergemate või raskemate siivutusefektide tekitamiseks (*Juta Silk, murukannike, kott jäi Virtsu* jts). “Spuunerism” ja keerdküsimus võivad ka tehniliselt ühte sulanud olla (*What is the difference between a nun and a girl in a bathtub? – The nun has hope in her soul*).

Üheselt on naljale orienteeritud keelemängud, kus lastakse kiiresti korrata raskesti häälduvaid lauseid ja nalja saadakse sellest, kui ütleja läheb segi või tekib ettekatsetult siivutu tähendusega väljend (*Mere kala õrre peal; Isa tühi rahakott; Fischers Fritz fischt frische Fische, frische Fische fischt Fischers Fritz*). Neid kutsutakse inglise keeles *tongue-twisters*, vene keeles *ñêîðîâîâîðêè*, eesti keeles on nende kohta tarvitatud saamatuvõitu terminit *kiirkõned*.

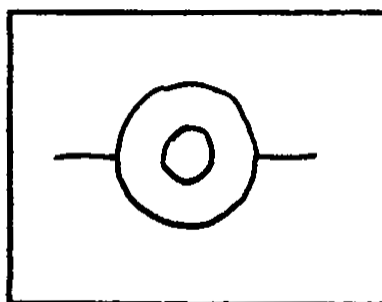
Lause *Kass on leedu keeles “kurnäuskas”* on kindlasti päris kena traditsiooniline nali, kuid kes oskaks ütelda, kuhu folkloorižanri ta täpsemalt peaks kuuluma?

Mitteverbaalne rahvanali

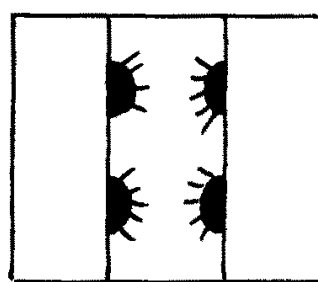
Graafilise rahvanalja põhivormiks on piltmõistatused e. reebused (ingl. k. *doodles*). Selle žanri senine eluiga Eestis ei küüni palju üle 40 aasta ja ta kuulub põhiliselt laste repertuaari. Piltmõistatused kasutavad erilist “geomeetriliseks” stiliseerivat kujutamiskiivi, millele võib anda mitmesuguseid erinevaid mõtestusi, ebatavalisi vaatenurki (ülalt, tagaküljelt), kaaadreid, kus on näha ainult väheütlev osa stseenist jmt võtteid (vrd. ka Hiimäe 1995). Eesti tuntumad piltmõistatused on “Kaelkirjak akna taga”, “Kauboi jalgrattal”, “Mehed otsivad laua alla kukkunud mängukaarti” jt. (vt. ka näiteid järgneval joonisel). Piret Voolaid on koostanud eesti piltmõistatustest ulatusliku andmebaasi, mis peagi tehakse kättesaadavaks internetis.

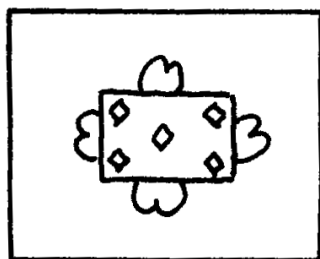
Kaelkirjak akna taga

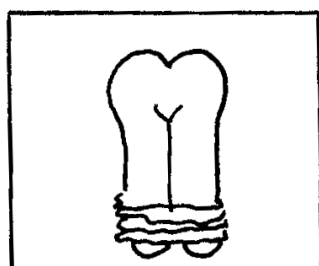
Kauboi jalgrattal (ülaltvaade)

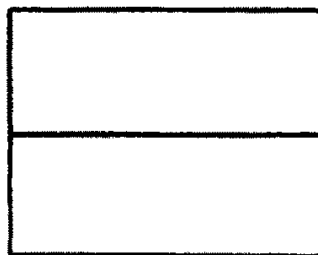
Karu ronib puusse

Mehed otsivad laua alt mängukaarti

Tädi paneb sukkpükse jalga

Mees kitsega (näha on vaid nõör)

Traditsioonilisel naljal on samuti kombestikulisi või mängulisi vorme. Suhteliselt süütute äparduste tahtlikuks esilekutsumiseks on kujunenud terve hulk traditsioonilisi vorme, folkloorseid mängu e. nn vemppe (ingl. *practical jokes*): fotodele tehakse sarvi; kaaslaste rõivaselgadele kinnitatakse sabasid või silte tottrate kirjadega, nagu *Olen loll ja otsin naist* vms.; poikvel uste ülaseriale asetatakse veetopsikuid; alleedele kootakse niidist ämblikuvõrke; toolipõhjadele pannakse knopkasid või nõelu; aknalaua istujate kuklale fokuseeritakse õuest suurendusklaase; magavate kaaslaste kõrva ääres valatakse vett solinal klaasist klaasi, süüdatakse nende varvaste vahele pistetud paberiribasid, nende nägudele asetatakse saapaid, mis piisavalt pika paela teist otsa pidi on seotud ümber magaja suure varba. Jne. Enamiku mittevembulistegi rahvamängude üks funktsioone on tekitada nalja.

Mõiste- ja terminipaabel

Kõik teavad, et humanitaarteadustes – lingvistikas, folkloristikas, kirjandusteaduses, filosoofias jt-s – valitseb põliselt kenakene terminoloogiline paabel. See puudutab nii üksikmõistete formuleerimist kui ka ainete kategoriseerimist (sel heal lapsel endalgi on palju nimesid: liigitused, taksonoomiad, klassifikatsioonid, tüpoloogiad jne – ja kes oskaks öelda, mispoolest need üksteisest erinevad, kui üldse erinevad?). On tehtud statistikaid kõige polüsemantilisemaist terminitest ning *kultuur* ja *struktuur* on neis pingeridades juhtivail kohtadel. Pooli asju maailmas on nimetatud *mudeliks*, *tekstiks*, *ruumiks*, *märgiks*, *müüdiks*, *identiteediks* ja *diskursuseks*. Väga paljud asjad on praegu kas *kognitiivsed* või *intertekstuaalsed*, vahel mõlemat ühtaegu. Keegi ei oska öelda, mida täpselt tähendavad kognitivistika paljudel aladel pruugitavad mõisted *freim*, *skript*, *skeem*, *domeen*, *representatsioon* jt. George Lakoffist lähtuv kognitivistikasuumund on igati vältinud, peaaegu eitanud mõistet *otsene tähendus* (*literal meaning*), aga ajakirja “Journal of Pragmatics” selle aasta aprillinumbris (k. 34, nr. 4) toimus ulatuslik diskussioon selle ümber, kus otsene tähendus lõpeb ja algavad mitmesugused nn inferentsid. *Objekti* mõiste Charles Peirce’il ei eelda, et objekt oleks midagi reaalselt; objekt võib olla midagi tajutavat või ainult kujutletavat või isegi midagi kujutlematut, võib-olla on objekt koguni fiktiivne; sellest hoolimata suudavad objektid jaguneda kahte liiki – vahetuiks ja dünaamilisteks (vt. Nöth 1999, 197). *Modaliteedi* mõiste on täiesti erineva tähendusega tajupsühholoogias ja lingvistikas ning üsna erineva tähendusega lingvistikas ja loogikas. Eestikeelne terminoloogia on hädas sellega, kuidas küll tõlkida superterminit *mind*, millest kobrutab kogu ingliskeelne kirjandus ja mis võib nähtavasti tähendada kõike, mis toimub sestpeale, kui sa nt puudutad näpuga kuuma rauda, kuni sinnani, kui sa instinktiivselt käe eemale tõmbad, aga ilmselt ka seda kapatsiteeti ja tegevust, mille abil Andrew Wiles tõestas nn Fermat’ viimase teoreemi, ja väga paljut muudki.

On mõisteid ja termineid, mille ümber käivad põhimõttelised lahingud. Richard Dawkins oma raamatus “The Selfish Gene” (1976) soovitas *geenile* kui bioloogilisele pärandamisüksusele vastet *meem* (*meme*), mis tähistaks mentaalse või kultuurilise informatsiooni “evolutsiooniliselt püsistunud” üksust (ideed, teksti, tava vm), mida võidakse edastada inimeselt inimesele. Sestpeale on tekkinud terve *memeetikaks* nimetatav uurimisala, memeetikud avaldavad monograafiaid, annavad välja e-ajakirja “Journal of Memetics”, neil on tuliseid fänne ja vihaseid eitajaid. Kuna folkloor peaks kõigi eelduste kohaselt olema klassikaliselt memeeiline fluuidum, on isegi imekspandav, et folkloristikas pole memeeiline kulutuli seni vallandunud. Teine näide: teadvuse teoorias kasutatakse alatasa *kvaalide* (*qualia*) terminit ja paralleelselt käib intensiivne poleemika selle üle, mida see termin peaks tähendama, kui ta üldse midagi tähendab ja kui teda üldse tohib kasutada.

Taoliste näidete toomist võiks jätkata lehekülgede kaupa, kuid ma ei taha sellega sugugi jõuda välja moraalini, et terminisegadus on paha ja terminid peaksid olema “rangelt ühetähenduslikud”. Arvestades nende ainete keerukust, mida humanitaarid ja sotsiaalteadlased uurivad, ja üha kasvavat interdistsiplinaarse ühtevalgumise määra neil uurimisaladel, on segased mõisted ja terminipaabel paratamatu, kui mitte optimaalne.

Umbes sedasama sõandan arvata rangete definitsioonide ja rangete klassifikatsioonide võimalikkusest neil aladel. Veel hiljuti oldi veendunud, et kõik asjad tuleb defineerida lähima soomõiste ja liigierisuse kaudu ning et liigituste ainus õige ja loogiline vorm on puukujuline hargmik.³ Näiteks sõidukid jagunevad maa-, vee- ja õhusõidukiteks, maasõidukid omakorda iseliikuriteks ja veetavateks, iseliikurid auru-, bensiini- ja elektrimootoriga sõidukiteks, bensiinimootoriga sõidukid nelja- ja kahe rattalisteks, neljarattalised autodeks ja bussideks, autod sõidu- ja veoautodeks jne. Viimaste aastakümnete psühholoogias, lingvistikas ja antropoloogias on aga Eleanor Roschi jt. poolt tehtud leidude põhjal selgunud, et inimene oma praktilises maailmaliigenduses kasutab pigem **loomulike kategooriate** põhimõtet. Asjad jagatakse kõigepealt nn **põhitasandi** kategooriateks, mis moodustuvad eriliste **prototüüpsete** (tüüpiliste, sagedaste) tunnusekimpude põhjal. Auto oleks selle järgi umbes ‘bensini- või diiselmootoriga sõiduk või veok, mitte vähem kui 4 rattaga, liigub harilikult teel (st. spetsiaalselt kõvastatud ja silutud pinnal),

on roolist juhivat'. Prototüüpi ei kuulu vist auto suurus ja see, mida temaga veetakse, veo- ja sõidua autod on seega auto alaliigid; bussid, samuti elektri-, gaasi- ja päikeseenergiaga töötavad autod on mitteprototüüpsed autod; autorongid on autode ja rongide hübriidid; dresiinid jäävad pigem rongide kategooriasse, kuna liiguvad rööbastel ja pole juhitud; mootorrattad ja mopeedid kui kaherattalised jäävad autode hulgast välja; ratastraktorid ja kombainid jäävad välja, kuna ei liigu tüüpiliselt teel ega ole tüüpiliselt sõidukid ega veokid, vaid tööriistad.

Naturaalsed liigitused selguvad tihti olevat **radiaalsed**: eristuspõhimõtteks on 'midagi tähtsat / kõik ülejäänud'. "Kõigest ülejäänust" omakorda kumavad läbi prototüübid, mis aga pole nii võimsad ja selged kui põhiprototüüp jne. Loomulikud klassid moodustuvad tihti eri liiki tunnusekimpudena, milles osaleb läbiseigi sisulisi, vormilisi, funktsionaalseid jm tunnuseid. Mingi loomuliku aine kogumit tajutakse pigem mitte loogilise süsteemina, mille kõik liikmed leiavad oma koha mingisse tähtsusjärjekorda pandud tunnusetasandite plaanis, vaid kogumina, kus leidub esileküündivaid ja olulisi asju, mis on selgelt "midagi", ja teisi, mis pole eriti "midagi". Folkloor kui süsteem meenutaks selle vaateviisi järgi klimbisuppi, kus leidub mingi hulk suuri tihkeid klimpe, sellest suurem hulk väikesi püdelaid klimpe ja eriti suur hulk prototüüpidest kõrvale jäävat ebamäärast "püreed". Kõik me tunneme nalju nagu: "Meie klassi õpilased jagunevad sportlasteks, tüdrukuteks, punapeadeks ja tuupuriteks." Asjaolude sobival kokkusattumisel võib selline naturaalne rühmitus olla parim ja selgeim rühmitus.

Nali on olnud eriti multidistsiplinaarne uurimisaine. Teda on aegade jooksul käsitletud filosoofid, eriti esteetikud, kelle jaoks ta esindab üht esteetilistest põhikategooriatest. Psühholoogid vaatavad huumorit kui naeru- või emotsiooni- või sotsiaalpsühholoogilist või psühhoanalüütilist fenomeni. Suhteliselt hiljuti on huumor tõusnud ka lingvistika huviorbiiti ja näib jäävat sinna ka edasiseks. Pole siis ime, et siingi ollakse pidevalt hädas huumori olemuse mõtestamisega, nalja vormide tuvastamisega, koomikanähtuste termineerimisega jne. Terminsõnade hulk, mis eri autoritel ja töodes ette tuleb, on tervikuna väga suur. Victor Raskin (1985, 8) nimetab põhiväljendeid, mis nt ingliskeelses terminikaoses ette tulevad: *humor; laughter; the comic; the ludicrous; the funny; joke; wit*. Süüvimata mingilgi määral sellesse, milliseid terminoloogilisi eritähendusi üks või teine autor on püüdnud anda kahele või rohkemale sõnale, mis tavakeeles käibivad laialt-lahedalt sünonüümsetena, nimetagem põgusalt vaid paari terminisülemit, esmajoones eestikeelseid termineid ~ väljendeid silmas pidades.

Naer, nali, huumor ja koomiline

Ülal avaldati arvamust, et naer on laiem mõiste kui nali või huumor. Tegelikus pruugis on *naer* (*laughter, le rire, смех* jne) rahumeeli nende mõistete vaba sünonüüm. Mõned varasemad esteetikud on küll soovitanud jagada ka koomilistest ajenditest lähtuvat naeru selle esteetilise taseme järgi peeneks või "kõrgeks" ja jämedaks või "madalaks"; folkloorsed naljavormid on sel juhul tavaliselt surutud jämekoomika rubriiki.

Eesti keeles on *nali* alles viimasel ajal saanud teadustekstis lubatava termini kvaliteedi, vist tänu sellele, et eesti keel on praegu tugevasti mõjutatud inglise keelest ja inglise üldtermin nalja (eriti sõnalise lühinalja) kohta on *joke*. Varem tajus eesti folklorist *nalja* lihtsalt kõnekeelse sõnana, selle terminoloogilist väarikust võisid peletada ka M. J. Eiseni kunagiste rahvaraamatute pealkirjad "Rahva nali", "Teine rahva nali", "Eesti nalja" jts.

Teine ilmne hiljutine tähendusmuutus puudutab terminit *huumor*. Nõukogude teoorias oli *huumor* (*юмор*) *satiiri* (*сатира*) vastand: huumor tähendas leebet, mittevõitlevat või mittepaljastavat naeru, satiir teravat, võitlevat, paljastavat naeru. See jaotus oli ühtlasi väärtusjaotus. Satiiri, eriti nn sotsiaalset satiiri hinnati peajagu kõrgemaks ja väärtuslikumaks kui lõõgijõuetut huumorit, kuna marksistlik teooria vaatas enamikku vaimse kultuuri nähtustest kõigepealt selle järgi, kui võrd nad sobisid täitma klassivõitluse relvade funktsiooni. Mingi osa vanemate naljade kohta oli nõukogude terminoloogias kasutusel ka žanrimäärang *satiiriline muinasjutt* (*сатирическая сказка*); millised üksused sinna täpselt kuulusid, selle pidi nähtavasti automaatselt määrama uurija klassivaist. Klassivõitluse relva metafoor pole folkloorse nalja kohta tegelikult üldsegi mitte sobimatu. Praktiliselt kogu nali, mida me teame, on sotsiaalselt kihistunud ühiskondade produkt, mis tõepoolest sihtis ja sihhib ka tänapäeval oma pila kõikvõimalike ülikute ja

ülemuste, ekspluateerijate, rikaste, poliitikute jts. vastu. Luigi Lombardi-Satriani (1974) on nimetanud koguni folkloori tervikuna “vastuvaidlemiskultuuriks” (*culture of contestation*), mis vastandas end kõrgkihtide ametlikule kultuurile (kuid vrd. ka José E. Limóni (1983) kontrakriitikat, kus Lombardi-Satrianit ennast tituleeritakse marksistlikuks sotsioloogiks). Kuid marksistlik-nõukogulik teooria transponeeris rahvanalja relva-funktsioonid eranditult minevikku ega mõelnudki möönda seda, et stalinismijärgne nõukogude režiim ise oli poliitiliste anekdootide jaoks ehk üks viljakamaid pinnaseid nalja ajaloo üldse. Ka ingliskeelses terminoloogias pole püsiühend *humor and satire* tundmatu ja psühhoanalüütilist suunda esindav Ameerika teoreetik Albert Rapp (1951) käsitab kogu naeru ajaloolist arengutrendi kui liikumist tooremate vormide poolt leebemate poole ning kasutab mõistet humor tähistamiseks just nalja kõrgeimat (eetilisimat, humaanseimat) arenguastet. Teisalt käibib *humor* (eriti hilisemas kirjanduses) ka *joke*-terminiga sünonüümse üldmõistena nalja kohta.

Koomiline tuleb samuti algselt esteetikast ja on *traagilise* vastand. Nõukogude esteetikas oli *koomiline* (*комическое*) vist kõige neutraalsem teoreetiline üldtermin kõigi “mitte-puhtfüsioloogiliste” naeruvormide kohta. Eesti substantiivile *koomika* (vrd. saksa *die Komik*) pole mitmetes keeltes grammatilist vastet: inglise keeles saab seda mõistet edasi anda ainult määrava artikli ja adjektiiviga kaudu (*the comic(al)*); substantiivina tähendab *comic* koomikut või koomiksiti. Kuid osa uurijaid on *koomilist* käsitanud ka opositsioonis *huumoriga*. Seppo Knuuttila (1992, 17) ütleb (nähtavasti K. S. Laurilale toetudes), et tema jaoks on *huumor* ennekõike meelega-printsiibist läbitud intellektuaalne dispositsioon tegelikkuse võimaluste suhtes ja *koomika* on ennekõike selle dispositsiooni väljendamise tehnika. Huumorit ja koomilist näeb opositsiooniliselt eristuvaina ka Aarne Kinnunen (1994).

Nali ja *joke* võivad märkida ka koomilist üksust, pala, juttu jne, teised siinsed mitte.

Vanemat ja uuemat rahvanalja märkivad terminid

Juri Lotman (1964, 172 jj.) räägib kahest põhimõtteliselt vastandlikust esteetikatuübist või poeetilist järku tekstide ülesehitamispõhimõttest – need on nn *samasuse esteetika* (*эстетика тождества*) ja *vastandumise esteetika* (*эстетика противопоставления*). Samasuse esteetikat iseloomustab kunstiliste struktuuride, mudelite, reeglite võrdlemisi jäik etteantus, üha uute üksikute viimine samade ja samade üldskeemide alla, individuaalsuse nivelleerimine, stampide ja stereotüüpide domineerimine, eriline “klassifitseeriv” suunitlus. Teose kunstiline jõud saab selle esteetikatuübi korral seisneda selles, et ilmutatakse leidlikkust, viies üldskeemide alla ka selliseid üksikuid, mille “alt” või “tagant” ei ole kerge üldskeemi avastada. Lotmani järgi kehtib samasuse esteetika folklooris, keskaegses kirjanduses, *commedia del’arte*’s, klassitsismis. Vastandumise esteetika põhineb harjumuspäraste kunstiliste normide ja stampide murdmisel, originaalsete lahenduste pakkumisel. See esteetikatuüp ei tee lihtsustavaid üldistusi, vaid toob sisse komplikatsioone. Kuigi reeglid pole ette teada, ei toimu siin ka “mäng reegliteta”, vaid mäng, kus reeglid tuleb avastada mängu enda käigus. Vastandumise esteetikat esindavad barokk, romantism, realism. Minu intuitsioon ei suuda hoiduda neid esteetikatuüpe vastavusse viimast vanema ja uuema rahvanalja struktuuri ja talitlemislaadiga.

Folkloorses naljas võib väga jämedas rastris eristada kaht ajaloolist kihti:

1) vanem jutustava laadiga nali, mis on tavaliselt esindatud pikemate tekstidega, kätkeb väljaarendatud sündmustikku, mis jutu lõpul viiakse tasakaalu; “naer” jaguneb mitmete episoodide vahel;

2) uuem lühikese (dialoogi-, vormeli-, keerdküsimuse- vm vormis) tekstiga esindatud nali, mis lõpeb kohustuslikult välkkiire mõistmis- ja naeruplahvatusega – nn puändiga (inglise *punchline*, vene *концовка*, Salvatore Attardo (1994 jm) terminoloogias *disjunkt*).

Vanem nali põhineb seega sündmustiku kaasanautimisel ja sama juttu kestab kuulata ka korduvalt. Uuem nali põhineb uudsusel ja üllatusel ning teda saab tõeliselt nautida vaid üks kord – esmakuulmisel. Taaskuulmisel kutsub see kuulajais esile pettumustunde ja kui enamik kuulajaid juttu juba teavad, siis selle rääkimisest tavaliselt loobutakse.

Neile naljakihtidele vastavad “kolmes kohalikus keeles” ligikaudu sellised terminid:

	eesti	soome	saksa
vanem	<i>naljand</i>	<i>kasku</i>	<i>der Schwank</i>
uuem	<i>anekdoot</i>	<i>vitsi</i>	<i>der Witz</i>

Tuleb taas rõhutada, et see on äärmiselt jäme lähend ja eri autorite terminitarvitus erineb üksteisest suuresti. Lutz Röhrich (1977, 9) tsiteerib eristuseks S. Neumanni (*Der Schwank lebt mehr vom Stoff, der Witz mehr von der Sprache*) ja H. Bausingeri (*Der Schwank lebt mehr vom Factum, der Witz mehr vom dictum*) aforisme. Röhrichi käsituses on Witz äärmiselt laia tähendusala: oksüümoronide, kalambuuri ja keelemängude katteks on tal *der Wortwitz*, loomtegelastega naljadel *der Tierwitz*, karikatuuridel jm graafilistel naljadel *der Bildwitz*, süstemaatiliselt võivad vitsid olla tal ka värsivormilised.

Saksa *die Anekdote* on kasutusel pms eritähenduses, märkimaks naljalugusid tuntud isikute kohta, mitte puänteeritud lühinalju üldse. Näib, et inglise- ja venekeelses terminoloogias uuemat ja vanemat naljakihti terminoloogiliselt ei eristata. Stith Thompsoni registris (1964) kannab naljade klass pealkirja *Jokes and anecdotes*, Andrejevi vene registris (1929) ja idaslaavi võrdlevas registris (1979) pealkirja *Анекдоты*.

Huumoriteooriatest

Aristotelesel siiani on suur hulk filosoofe, esteetikuid, kirjandusteoreetikuid, folkloriste, antropolooge, sotsiolooge, psühholooge, lingviste jm inimesi öelnud välja oma üldistavaid arvamusi naeru ~ koomilise ~ huumori ~ nalja kohta või loonud põhjalikumaid huumoriteooriaid ja -kontseptsioone. Siinses lühireferaadis nende teooriate ja analüüsimalide kohta on mõistlik teha kõigepealt paar reserveerivat üldmärkust:

1. Üha enam uurijaid näib jõudvat üha kindlamale veendumusele, et huumor on nii keerukas ja paljutahuline fenomen, et selle kohta pole üldse võimalik luua mingit ühtainsat ja ammendavat koondteooriat.

2. Kõik seni loodud teooriad ja nende rudimendid ongi tegelikult osa- ja/või segateooriad, mis peavad silmas vaadeldava aine mingeid konkreetseid külgi: nt. osapooli (rääkijat ja kuulajaid); teksti ennast, selle sisu ja struktuuri; teksti ümbritsevat konkreetsemat kõnelist ja situatiivset konteksti või laiemat sotsiaal-majanduslikku, kultuurilist, ökoloogilist vm elutegelikkust. Need teooriad pole ka üksteist välistavad ja eitavad, vaid rõhutavad pigem huumori eri aspekte, mis igast konkreetsest huumoriilmingust läbi jooksevad.

3. Ka huumoriteooriate metaliigitused, sh siin refereeritav kolmikliigitus, esitavad mitte välistuvaid vaatekohti, vaid huumori erinevaid aspekte. Paljude autorite kontseptsioonid sobiksid kuuluma mitmesse põhiklassi korraga.

Viimase aja käsitlustes tavatsetakse niisiis nimetada kolme põhilist teoorialiiki või lähenemismalli või huumori aspekti (vt. nt. Raskin 1985, 30–41; Morreall 1987; Knuuttila 1992, 86–124; Attardo 1994, 46–59).

Inkongruentsi- ehk kokkusobimatus- ehk vasturääkivus- ehk bisotsiatiivsed teooriad

Siin on rõhk pandud naerdava objekti enda objektiivsele kognitiivsetele omadustele, mitte aga osalejaile, nalja emotsionaalsele vm psüühilistele efektidele vmt. Ka neil liigitajail, kes aspekteerivad huumorit mõnevõrra teisiti, on seda löiget esindavad klassid selgesti äratuntavad: Bohdan Dziemidokil (1974, 7–50) näiteks kontrast, vasturääkivus ja normihälve, Juri Borevil jpt. nõukogude autoritel vastuolutaju ja assotsiatsiooni ootamatus.

Inkongruentsiteooriate järgi osaleb nalja mõistmises kaks kognitiivset plaani või skeemi või skripti või isotoopiat või maailma vm, mis nimega üks või teine kirjutaja oma hea lapse on ristinud. Need skeemid on järsult erinevad, kuid neil on ka teatav kontseptuaalne ühisosa, mis võimaldabki puändi teket või üldse nalja toimumist. Infoedastus on korraldatud nii, et alul lükatakse kuulajat tõlgendama juhtuvat ühe (petliku, ebaõige) skeemi järgi või siis hoitakse tead teatud aja kestel totras arusaamatuse ja teadmatuse seisundis, kus ta ei suuda teha mingeidki mõistlikke oletusi selle kohta,

mis võiks järgneda või miks talle kõike seda üldse räägitakse – kuni kuulajas plahvatab eelnevasse peidetud ühisosalüli (Attardo keeli: *konnektori*) põhjal arusaamine, et tegelikult toimus või mõeldi hoopis midagi muud, või et asjast oli võimalik ka hoopis teisiti aru saada, või et teo tagajärjed polnud need, mida taotleti vm. See arusaamine on välkkiire ja vallandab mälus keeruka assotsiatsioonide laine, mis realiseerub naerureaktsioonina. Toome paar näidet.

1. Raskini korduvalt toodud ja analüüsitud lemmiknäide “bronhiaalsest patsiendist”:

Kodus praktiseeriva arsti ukse taga helistatakse. Ukse avab arsti noor nāgus naine. Ukse taga seisab mees ja küsib kähiseva sosinaga: “Kas doktor on kodus?” – “Ei,” vastab naine samuti sosinal, “tulge aga sisse!”

Māngus on kaks skeemi. Selle põhjal, mis kuulaja teada saab, identifitseerib ta ilmselt (faktiliselt õige) “patsiendi skeemi”: mees, kel on bronhiidi vmt tõttu hāäl āra, kipub arsti juurde. Aga jārgnevad veidrad vasturāākivused: arsti noor naine teatab, et arsti pole kodus, kuid ometi kutsub meest sisse – ja rāāgib ise ka sosistades! Ahaa, kāēs! Ta sai valesti aru mehe sosistamise pōhjustest! See ongi ühisosa, mille kaudu avaneb lūūs teise skeemi, “armukese skeemi” juurde: vaene himur olend arvas, et mees tuli talle lihtsalt ehale, ja nōustus sellega hetkegi kōhklemata!

2. Minu enda lemmiknali kalamaksaōli joomise kohta:

Onu tuleb kōulla ja imestab: Oi, Juku, sa jood kalamaksaōli. Kas vastik ei ole? – On kōull, aga isa annab mulle iga korra eest 20 senti. – Ja mis sa selle rahaga teed? – Mul on selline piluga siga, korjan sinna sisse. – Ja kui siga tāis on, mis siis saab? – Siis isa lōōb sea katki, vōtab raha vālja ja lāheb ostab uue kalamaksaōli.

Kuulaja saab siin alul jupikaupa teada hulga justkui vāheūtlevaid asju. Kōulla tulnud tāiskasvanu kōusitleb tavakohasel veidi ūkskōiksel ja ūleoleval viisil perelast. Selgub, et Juku joob kalamaksaōli, see on vastik, kuid ta saab kompensatsiooni ja on selle nimel nōus vāikesi ohvreid tooma. Juku nāib olevat liiati mōistlik ja pragmaatiline laps, kes ei osta raha kommideks, vaid korjab sea sisse.

Heauskne esmakuulja ei saa arvatavasti aru, kuhu nali vālja viiakse ja millega see võiks lōppeda – ju ehk tahab Juku osta oma investeeringute eest mōne suurema ihaldatud asja. Kuni Juku ūtleb:

“Siis isa lōōb sea katki, vōtab raha vālja ja ostab uue kalamaksaōli.” See on koht, “disjunktor”, kus tekib hetkeline vastuolutaju: midagi on vāga viltu. Ja kohe plahvatab ka mōistmine: vaene loll laps, ta ei saa ju tegelikult oma piinade eest mingit kompensatsiooni, see kōik on pettus ja nāilikkus!

Talle nāib tāisealiste maailmast saadud muljete pōhjal vist, et raha on kuidagi iseenesest juba hūve, mitte aga vōimalus raha eest midagi meeldivat vastu saada! Ta on pandud igavesti sellesse oravarattasse ja ta ei saa vist ise arugi, kui rāngalt teda petetakse, sest ta rāāgib onule kōigest rahulikult ja meeleldi! Ta ei nāe matti ūhe kāiguga, see on talle juba kāsitamatu sōrmkūbaramāng! “Tegelike sündmuste” skript tervenisti pārineb anekdootides tavaliselt hulludemaalt, kus rumalusel pole piire ja vanemliku eetika elementaarreeglid ei kehti.

Puānteeruv nali on seega paljuski sarnane metafooriga, eriti uudse, konventsionaalsest pōikuva metafooriga. Mōlema puhul on māngus kaks skeemi, kaks erinevat, teineteisest kauget mōisteala. Mōlema puhul on neil skeemidel kontseptuaalne ūhisosa. Mōlema puhul sooritatakse siire ūhelt skeemilt teisele. Mōlema puhul vāheneb vastuvōtu liiasus, vōib tekkida alul informatsiooniline alarōhk, mis seejārel asendub jārsu infopaisuga.

Nalja kāsitlejad mōonavad ūksmeelselt, et too nn assotsiatsiooni ootamatus, vālkkiirelt tekkivate mōtete ja kujutelmade laad ja stuktuur on just see, mis māārab naerureaktsiooni intensiivsuse ja naljast saadava naudingu suuruse. Mul on alatiseks meeles inglise film “Jātka samas vaimus, medōde!”, mis lōppes tegelikult puāndiga – stseeniga, kus nartsissiga vāideti mōōdetavat (peranaalselt) temperatuuri: saalitāis publikut tōusis oma kohtadelt tāiest kōrist naerdes ja hajus vāljas kōigi nelja ilmakaare poole ikka veel tāiest kōrist naerdes ning tekitades selle kollektiivse hullusega sūgavat jahmatust asjasse pūhendamata ligimestes. Uurijad kurdavad niisma ūksmeelselt, et selle naeru pōhjustava assotsiatsiooni sisu on pea vōimatult raske kirjeldada ning ta tugevust mōōta ja ennustada.

Koomilisel kokkusobimatusel ja vastuolul pōhinevaid muljeid tekib spontaanselt ka tavaelus: keegi on sooja ilmaga liiga paksult riides; kellelgi on suur ja lilla nina, punnis silmad või paks kōht; inimene meenutab prillidega hiirt või bokser meenutab Maksim Gorki portreed; korvpallur kōrgub laanekuusena tavapikkade vōsastikus. Prototūūpseks elementaarnalja allikaks on kellegi tegelikud

äpardused, mille valvenäidetena tuuakse tihti libisemist banaanikoorel ja juhtumit, kus tuul haarab kellegi peast kübara ja veeretab seda mööda tänavat. Mitmed uurijad on rõhutanud, et kui taolised äpardused või puudused on liiga tõsised ja põhjustavad kurbust, vastikust vm negatiivseid tundeid, siis lakkavad nad olemast naljakad.

Inkongruentsi-kontseptsioonide esindajatena on mainitud Immanuel Kanti, G. W. F. Hegelit, Herbert Spencerit, Arthur Schopenhauerit, Henri Bergsoni, Theodor Lippsi, Harald Høffdingi, Elie Aubouini jpt.

Üleoleku- ehk halvustamis- ehk kriitikateooriad

Nendes teooriates on huumor nende hinnanguliste ja/või emotsionaalsete suhtumuste kandjaks Nali on tõesti hea ja halva ühend, lõõgastuse ja naudingu segu üleolekutunde, põlguse ja kriitikaga. Nali on tihtipeale sihitud kellegi pihta või toimub kellegi arvel – tal on objekt. Uurijad on tihti rõhutanud, et naer on kollektiivne, ta on sihitud harilikult mingile suuremale kuulajaskonnale. Naeru hinnangulis-emotsionaalsete külgede aluseks on sotsiaalpsühholoogiast rühmaidentiteedi põhimõte. Rühm moodustub harilikult vastandades end mõnele teisele rühmale, n.ö vaenlase otsimise kaudu. Juri Lotmanilt pärineb ülimalt heuristiline tees: omal kultuuril näib puuduvat spetsiifika. Võõrail kultuuridel seevastu näivad olevat tunnused, iseärasused, veidrused, mida kvalifitseeritakse aksioloogilise miinusmärgiga.

Rahvanaljal kui ka kaasaegsel anekdoodil on kasutada mitmeid lõikeid, milles nad oma “meie”/”nemad” -suhted korraldavad ja pilkeobjekte valivad. Domineerivaid lõikeid on siiski kaks – sotsiaalne (või/ja poliitiline) ja etniline.

Nali on tõesti “kontestatsioonikultuur”. Pilke suund on siin omapäraselt “tsentrifugaalne”. Põhivektor suundub alt üles: vanemas naljandis on pea eranditu reegel see, et sotsiaalselt madalam mees pärrib võidu kõrgema üle: sulane peremehe üle, talumees feodaali üle, köster või kellamees pastori üle, kutsar või toapoiss oma härra üle. Uuemas poliitilises naljas on tegalaskujud muidugi kaasaegsed, kuid pila põhisuund on ikka alt üles.

Kuid naljand pilkab ka nn marginaale. Meie kultuuriareaali vanem folkloor on valdavalt talupojafolkloor, talupoeg on ka rahvanalja “neutraalne kese” ja lähtekoht. Pilge võib tabada keda tahes, kes pole sellest seisusest. Paljude rahvaste nali pilkab meeeldi rätsepaid ja kingseppi, vähem muid käsitöölisi, seppi väidetavalt üldsegi mitte. Sandid, kerjused, asotsiaalid on naljandis esindatud, kuid nad pole eriti produktiivsed ning on täheldatud, et uuemais naljades (v.a muidugi tuttuude musta huumorisse kuuluvad üksused) kehaliste puuduste ja haiguste üle naermine ilmutab harvenemistendentsi.

Etniline lõige on üleoleku ja pilke adresseerimise teine põhilõige, omal moel “tsentrifugaalne” seegi. Naaberrahvaste ja -hõimude vaheline sümmeetriline või ühesuunaline pila (nn *blason populaire*) on kõigi ajastute folklooridele teadaolevalt universaalne tunnusjoon, mis ei haara ainult koomilist narratiivi, vaid ka laulu, retoorikat jm žanre. Christie Davies (1990 jm) on koostanud põhjalikke globaalse haardega tabeleid ja skeeme, mis annavad ülevaate sellest, kes keda selles või teises ilmanurgas tavatseb pilada. Suuremate rahvaste jaoks on kujunenud rahvusvaheliselt tuntud etnostereotüüpsed “portreed”: juudid on kavalad, ahned ja kitsid; prantslased on frivoolsed elunautijad; inglased on vaoshoitud ja kaledad mõistuseinimesed; šotlased on kitsiduse võrdkujud; itaallased jpm lõunamaa rahvad on keevaverelised ja röpasevõitu; mustlased vahetavad hobuseid, rändavad, kerjavad ja varastavad.

Etnilise pila jõujooned ja pilatavad karakteristikud võivad sotsiaal-ajalooliste muutuste käigus samuti muutuda. Sotsiaalne ja etniline vektor võivad ka kokku langeda. Nii näiteks on rootslased olnud soomlaste ahistajad nii etnilises kui sotsiaalses plaanis ning jäänud soomlaste etnilise pila esmamärklauaks tänini. Eestlaste varasemad ajaloolised rõhujad on olnud sakslased, ja *saks* on eesti keeles juba ammu mitte rahvust, vaid sotsiaalset seisundit märkiv sõna. Õieti polnudki eesti varasema etnilise nalja põhiobjektid mitte naaberrahvad, nagu venelased, lätlased või soomlased, vaid need rahvad, kes elasid eestlastega läbisegi eestlaste endi asualal ning jällegi eristusid eestlastest ka sotsiaalselt: juudid eelkõige kaupmeeste ja käsitöölisena, mustlased hobuseid paristava, maaruva ja varastava rändrahvana.

Eesti vanema rahvahuumori “sise-etniliseks” sihtmärgiks olid aga äärealade asukad – hiidlased,

kelle jaoks seotus naljaga on tänini jäänud omamoodi etniliseks “brändiks”, samuti saarlased, (rannikumurdelised) rannamehed, setud ja kihnlased.

Venelane sai Eestis jt endise Nõukogude Liidu aladel anekdootide peategelaseks alles pärast II maailmasõda ning esindas seal samuti eelkõige mitte rahvuspsühholoogilist stereotüüpi, vaid rahvusliku anastuse ja sotsiaalse rõhumise kandjat, nõukogude võimu kui sellise kehastust. Soomlane on tulnud eesti anekdootidesse õieti alles 1990ndail aastatel, meie uue iseseisvuse ja kitsendamata läbikäimise perioodil, kus ta on omandanud “põdra”, paksu laiapäksilise dressiinimese, ülbe vanema venna jmt tunnusjooned. Soomlased pole eestlase olemasolu vist siiani piisavalt märganud, et teda oma etnilise pilke objektide hulka arvata.

Nende põhitelgedele kõrval teotsevad muidugi muudki väiksemad tsentrifugaaljõud: naisel on suurem oht sattuda nalja objektiks kui mehel, lapsel või vanuril suurem kui täiskasvanul, vallalisel suurem kui abielulisel, homoseksuaalil suurem kui heteroseksuaalil jne, praeguste trendide põhjal otsustades ilmselt ka blondil märksa suurem kui brünetil.

Klassikaliseimaist autoreist on halvustamisteoreetikute hulka loetud nt Aristotelest ja Platonit, Hegelit, Schopenhauerit, ka Bergsoni jt. Nõukogude autorite (Juri Borev, Vladimir Propp jt.) teooriad on tüüpiliselt vasturääkivusteooriate ja hukkamõistusteooriate mikstuurid.

Leevendus- ehk lõõgastus- ehk kergendusteooriad

Need teooriad toetuvad suuresti Sigmund Freudi psühhoanalüütilisele õpetusele ja ta järglastele (Martin Grotjahni, Gershon Legmani, Albert Rapi, Alan Dundesi jt) töödele.

Freudi järgi on huumoril oluline koht psühholoogiliste asendus- ehk substituutsioonimehhanismide hulgas, mille kaudu inimene teisendab oma sotsiaalselt vastuvõetamatud agressiivsed impulsid vastuvõetavateks ja saab need niimoodi välja elada. Nali on omamoodi otsetee, mis võimaldab säästa närvienergiat, mis muidu oleks kulunud nende keelatud impulsside mahasurumiseks.

Naljale on niisiis mingite tavaväärtuste pahupidipööraja ja tabudemurdja funktsioon. Tabud, mille murdmisega nali tegeleb, on põhiliselt kaht liiki – poliitilised tabud ja sündsustabud. Autoritaarsed režiimid (sh meilegi hästituntud nõukogude kord) on poliitiliste naljade suurepärase toitepinna. Režiimid on neis naljades iseenda jaoks loomulikult ka ohtu tajunud ning töötanud välja meetmete süsteeme nende mahasurumiseks või vähemalt -salgamiseks. Kuna aga folkloor on põhimõtteliselt tsensuurile allumatu looming, siis pole neil meetmetel olnud üldiselt kuigi suurt efekti.

Sündsustabusid murdvad naljad võib liigitada samuti kaheks: nn skatoloogilisteks e ilgusaljadeks, kus tegu on väljaheidete jm mustuse, halbade haisude, solgisõõmise vms-ga, ja seksuaaltabusid murdvateks naljadeks, milles on nähtud erootiliste pingete legaliseeritud väljaelamise vahendit, meeste seksuaalse agressiooni ja ekshibitsiooni mahevormi jmt. Seksnaljad tõusevad nähtavasti eriti esile just demokraatlike kultuuride naljabilansis, kuna sotsiaalse viha maandamisele kulub vähem energiat.

Obstsöönsete ja kahemõtteliste elementide menetlemiseks nii naljandites, mõistatustes kui ka muus folklooris on kaks vastassuunalist põhitehnikat:

1) tegelikult mitteobstsöönset probleemi lastakse näida obstsöönsetena (*Mis on Aadamal ees ja Eeval taga? – A-täht*);

2) tegelikult obstsöönset probleemi lastakse näida süütuna (*Miks pole kukel käsi? – Sest kanal pole pükse*).

On avaldatud diametraalselt vastakaid arvamusi selle kohta, kas nalja ajaloolises arengus võib täheldada tendentsi tooremailt ja primitiivsemalt vormidelt leebemate ja rafineeritumate poole või ehk vastupidi. Mainisime juba, et Albert Rapp, samuti üks psühhoanalüütilise suuna teoreetikuid, on taolist humaniseeruvat trendi jaatanud. Teisalt on nenditud nn musta huumori osakaalu suurenemist just kaasaegses naljakihis. Ja tõesti, kui mõelda nt mitmete Orbiti-tsüklisse, neegri-tsüklisse või Puhhi-tsüklisse kuuluvaile naljadele, siis näib sel väitel tõesti alust olevat.

Märkused

- ¹ Vellerismi üldvorm on: *A, ütles B, kui tegi ~ juhtus ~ nägi ~ ... C*, ja termin ise tuleb Charles Dickensi “Pickwick-klubi” tegelase Samuel Welleri nimest, kes taolisi ütlusi ohtralt tarvitas. Termin autoriks on Archer Taylor. Eestis pole vellerismid kuigi levinud.
- ² *Spoonerism* lähtub reverend William Archibald Spooneri (1844–1930), anglikaani kirikutegelase ja Oxfordi õppejõu nimest, kes olevat alatasa öelnud asju, nagu *You have hissed all my mystery lectures; It is kisstomary to cuss the bride; Yesterday our queer old dean gave an audience* jts. Iseküsimus on muidugi see, kui paljud neist ütlustest kuuluvad tegelikult Spoonerile ja kui paljud on lihtsalt folkloorsed väljamõeldised, mis seostatud tema atraktiivse nimega. Mahadev Apte (1985, 183) teab Spooneri kolleegidele ja õpilastele viidates väita, et ta ei öelnud neid üldsegi.
- ³ Mure oma aine visualiseeritud liigendusviiside valiku pärast on senini aktuaalne üldiselt. Alles hiljuti avaldasid kaks Vanderbilti psühholoogi selle kohta põhjaliku artikli hamletliku pealkirjaga “To Matrix, Network, or Hierarchy: That is the Question” (Novick & Hurley 2001), kus refereerivad rohkeid seniseid käsitlusi, vaevad iga esitusviisi voorusi ja puudusi ning näivad ise kalduvat eelistama maatriksilist esitusviisi.

Kirjandus

- Andrejev, N. P. 1929. *Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне*. Leningrad
- Apte Mahadev 1985. *Humor and Laughter: An Anthropological Approach*. Ithaca–London
- Attardo Salvatore 1994. *Linguistic Theories of Humor*. Berlin–New York
- Barag, L. G., Berezovski, I. P., Kabašnikov, K. P. & Novikov, N. V. 1979. *Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка*. Leningrad
- Davies, Christie 1990. *Ethnic Humor Around the World: A Comparative Analysis*. Bloomington–Indianapolis
- Dziemidok, Bohdan 1974. *О комическом*. Moskva
- Hiiemäe, Mall 1995. Eesti piltmõistatuste loomispõhimõtetest. *Lipitud-lapitud: Tänapäeva folkloorist*. Tartu, lk 23–32
- Høffding, Harald 1916. *Den store humor: En psykologisk studie*. Kjøbenhavn
- Joon, Liisi 2002. Etniline huumor sotsiaalses kontekstis: Eesti ja Soome. *Lemmaeht: Pro folkloristica IX*. Toim. M. Hiiemäe, K. Labi, J. Oras. Tartu, lk 25–37
- Kalda, Mare. Koolierootika – koolipornograafia, anekdoodimaailm – pärismaailm. *Lipitud-lapitud: Tänapäeva folkloorist*. Tartu, lk 83–105
- Kinnunen, Arne 1994. Huumorin ja koomisen keskeneräinen kysymys. Porvoo–Helsinki–Juva
- Knuuttila, Seppo 1992. *Kansanhuumorin mieli: Kaskut maailmankuvan aineksena*. Helsinki
- Leino, Pentti 1969. Pienfolklore dialogimuotteja. *Kalevalaseuran Vuosikirja* 49, Helsinki, lk 124–170
- Limón, José E. 1983. Western Marxism and Folklore: A Critical Introduction. *Journal of American Folklore*, Vol 96, No. 379, lk 34–52
- Lombardi-Satriani, Luigi 1974. Folklore as Culture of Contestation. *Journal of the Folklore Institute* 2, lk 99–121
- Lotman, J. M. 1964. *Лекции по структуральной поэтике*. TRÜ toimetised 160. Tartu
- Morreall, John 1987. A New Theory of Laughter. *The Philosophy of Laughter and Humor*. Ed by John Morreall. New York
- Novick, Laura R. & Hurley Sean M. 2001. To Matrix, Network, or Hierarchy: That is the Question. *Cognitive Psychology*. Vol. 42, No. 2, lk 158–216
- Nöth, Winfried 1999. Peircean semiotics in the Study of Iconicity in Language. *Transactions of the Charles S. Peirce Society*. Vol. XXXV, No. 3, lk 195–201
- Propp, Vladimir 1976. *Проблемы комизма и смеха*. Moskva
- Rapp, Albert 1951. *The Origins of Wit and Humor*. New York
- Raskin, Victor 1985. *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht–Boston–Lancaster
- Raudsep, Loreida 1969. *Antiklerikale estnische Schwänke: Typen- und Variantenverzeichnis*. Tallinn
- Raudsep, Loreida 1976. Miks tuli kirikhärrat seljas kanda: Naljanditüüp AT 1791. *Saaksin ma saksa sundijaks: Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt 1*. Tallinn, lk 363–404
- Raudsep, Loreida 1983. Rahvanaljandite kogumine, publitseerimine ja uurimine Eestis. *Kui ma pääsen mõisast: Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt 2*. Tallinn, lk 119–158
- Röhrich, Lutz 1977. *Der Witz: Figuren, Formen, Funktionen*. Stuttgart
- Sarv, Kadi 1995. “Mina tahan ka Nõukogude Liidus elada!” *Lipitud-lapitud: Tänapäeva folkloorist*. Tartu, lk 106–160
- Sarv, Kadi 1996. Poliitiline anekdoot: I. *Mäetagused*, nr 1–2, lk 103–108

- Sarv, Kadi 1997a. Poliitiline anekdoot: II. *Mäetagused*, nr 3, lk 73–78
- Sarv, Kadi 1997b. Poliitiline anekdoot: III. *Mäetagused*, nr 4, lk 84–97
- Sarv, Kadi 1997c. Poliitiline anekdoot: IV. *Mäetagused*, nr 5, lk 79–87
- Sarv, Kadi 1998. Poliitiline anekdoot: V. *Mäetagused*, nr 6, lk 88–101
- Taylor, Archer 1931. *The Proverb*. Cambridge, Mass.
- Thompson, Stith 1964. *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography*. FFC 184. Helsinki
- Tuisk, Astrid 1995. Sigmund Freud ja psühhoanalüütiline naljaurimine. *Mäetagused*, nr 1–2, lk 97–102
- Tuisk, Astrid 1997. *Etnilised naljad eesti laste pärimuses*. Tartu (käsikirjaline bakalaureusetöö)
- Viikberg, Jüri 1997. Anekdoodiraamat: Naeruga eilsest: Eesti anekdoot 1960–1990. Kogunud, valinud ja süstematiseerinud Jüri Viikberg. Tallinn
- Voolaid, Piret (koost) 1998. Elevant külmkapis: Kimbuke keerdküsimusi eesti koolilaste suust. Tallinn